

В. Б. Ковальчук

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,
д-р юрид. наук, проф.,
зав. кафедри конституційного та міжнародного права,

Я. С. Богів

Національний університет “Львівська політехніка”,
асист. кафедри

ІДЕЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ ст.

© Ковальчук В. Б., Богів Я. С., 2015

Здійснено аналіз історії становлення та розвитку ідеї народного суверенітету в українській правовій думці. Вказано на те, що доктрина народного суверенітету в Україні, яка була сформована у кінці ХІХ – першій чверті ХХ ст., хоча і впливала з європейської традиції права, однак містила деякі особливі ознаки, які були характерні для народів, позбавлених національної незалежності та державності.

Ключові слова: народний суверенітет, національне самовизначення, права людини, правова доктрина, конституційна держава, народне самоврядування.

В. Б. Ковальчук, Я. С. Богів

ИДЕЯ НАРОДНОГО СУВЕРЕНИТЕТА В УКРАИНСКОЙ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ КОНЦА ХІХ – ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ ХХ в.

Осуществлен анализ истории становления и развития идеи народного суверенитета в украинской правовой мысли. Указано на то, что доктрина народного суверенитета в Украине, которая была сформирована в конце ХІХ – первой четверти ХХ в., хотя и принимала свои истоки из европейской традиции права, однако содержала некоторые особые черты, которые были характерны для народов, лишенных национальной независимости и государственности.

Ключевые слова: народный суверенитет, национальное самоопределение, права человека, правовая доктрина, конституционное государство, народное самоуправление.

V. B. Kovalchuk, Y. S. Bohiv

THE IDEA OF PEOPLE’S SOVEREIGNTY IN UKRAINIAN POLITICO-LEGAL THOUGHT AT THE END OF THE 19TH CENTURY – IN THE FIRST QUARTER OF THE 20TH CENTURY

The analysis of the history of formation and development of the idea of people’s sovereignty in Ukrainian legal thought was performed. It was mentioned that the doctrine of sovereignty of the people in Ukraine which had been formulated at the end of the 19th century – in the first quarter of the 20th century, despite of coming from European legal tradition included

some particular features which were typical for the peoples deprived of national independence and sovereignty.

Key words: sovereignty of the people, national self-determination, human rights, legal doctrine, constitutional state, self-government of the people.

Постановка проблеми. Принцип народного суверенітету вже давно став основоположним принципом демократичної правової держави, якою, відповідно до Конституції, є і Україна. Конституційному закріпленню цього принципу передувало його утвердження як правової ідеї та доктрини, яка розпочалась з європейської політико-правової думки XVIII ст. У контексті цієї європейської правової традиції відбувалося формування української доктрини народного суверенітету, яке відбувалось одночасно із процесом національного самовизначення українського народу. Відсутність власної самостійної держави та порушення національних прав українців, які перебували у складі інших держав, зумовили особливий характер цієї доктрини, який частково відрізнявся від європейської моделі.

У цьому контексті набуває особливої актуальності аналіз правової думки українських учених кінця XIX – першої чверті XX ст., який дасть змогу глибше зрозуміти зміст принципу народного суверенітету та механізми його забезпечення у сучасних умовах українського державотворення.

Мета роботи – проаналізувати процес зародження та розвитку доктрини народного суверенітету в Україні на прикладі державно-правових поглядів її основоположників, серед яких якісно вирізняються наукові розробки таких вчених, як М. Драгоманов, Б. Кістяківський, С. Дністрянський. Вказати на особливості цієї доктрини порівняно з класичною теорією народного суверенітету.

Стан дослідження. Окремі аспекти становлення та розвитку доктрини народного суверенітету в українській правовій думці знайшли своє відображення у працях сучасних українських вчених, а саме: І Лисяка-Рудницького, Т. Андрусяка, П. Стецюка, О. Скрипнюка, В. Ковальчука, І. Куян, О. Щербанюк.

Виклад основних положень. Одним з перших в Україні, хто звернувся до європейської ідеї народного суверенітету, надавши їй свого особливого національного змісту, був відомий український суспільно-політичний діяч, мислитель Михайло Драгоманов. Так само, як Ж. Ж. Руссо заклав основи правової доктрини народного суверенітету для французької правової думки, політико-правове вчення М. Драгоманова містило основні положення майбутньої української доктрини народовладдя, які стали дороговказом на шляху її формування та реалізації для цілої плеяди вітчизняних політиків та вчених-юристів.

Як слушно зазначає один з дослідників вчення М. Драгоманова професор Іван Лисяк-Рудницький, думка Драгоманова синкретична, тобто вона поєднує демократичні і соціалістичні, патріотичні та космополітичні, слов'янофільські та західницькі елементи [10, с. 301]. З точки зору правової теорії, погляди мислителя мають ліберально-демократичний характер, тобто вони зорієнтовані на примирення як індивідуальних, так і колективних цінностей, на узгодження двох основоположних принципів – пріоритетності прав та свободи людини та народного суверенітету.

Попри синкретичний характер вчення М. Драгоманова центральною точкою та визначальним чинником усієї його політико-правової доктрини є ідея лібералізму. Лібералізм М. Драгоманов розглядає як доктрину про те, що свобода і гідність людини є найбільшими цінностями, які закладають основи політичної свободи. Це, своєю чергою, означає, що індивідуальні права є пріоритетними порівняно з колективними, і саме вони є метою будь-якої демократичної правової держави. Безпека особи важливіша, ніж участь у творенні колективної політичної волі: “Зайве доводити, що для кожної особи недоторканість її індивідуальних прав набагато істотніша, ніж право її впливати навіть прямо, а особливо опосередковано, на хід державних справ” [2, с. 41].

До того ж, як вважає М. Драгоманов, для досягнення політичної свободи важливими є не лише особисті права, які є невід’ємними та невідчужуваними (право на життя, недоторканість особи та її житла, право на честь та гідність, свободу світогляду та віросповідання, свободу слова, недоторканість приватних листів та телеграм, свободу вибору місця проживання і занять), але й політичні права, які можуть бути реалізовані у колективний спосіб у процесі взаємодії з державою (недоторканість національності (мови) у приватному і публічному житті, свобода мирних зібрань, свобода товариств і об’єднань, право цивільного і кримінального позову проти службових осіб і установ за незаконне порушення інтересів особи, право опору незаконним діям урядовців) [2, с. 10]. Як зазначає мислитель, ці права взаємодоповнюють одне одного. У цьому контексті слушною є думка одного з дослідників політико-правових поглядів М. Драгоманова, львівського увченого Тараса Андрусяка про те, що так само, як право народу на самовизначення, становить основу усіх прав людини, основні права є необхідним гарантом для реалізації громадянських, політичних чи економічних прав людини [1, с. 59].

Розглядаючи проблему прав людини, Драгоманов тісно пов’язує її зі свободою народу. Для нього не існує дилеми: або свобода людини, або свобода народу у правовій системі Драгоманова одне без іншого не існує та існувати не може. Адже людина не може бути вільною, якщо поневолений народ, частиною якого вона є, так само, як і свобода народу, є неможливою без особистої свободи кожного її члена. Користування індивідуальними правами матиме сенс тільки тоді, коли народ, до якого належить цей індивід, вільний і може розпоряджатися своєю долею на свій розсуд. Якщо ж народові відмовлено у цьому праві, то усі індивідуальні права будуть лише фікцією.

Мислитель був переконаний, що в умовах тогочасної України, народ якої поневолений іншими націями, боротьба за особисті права тісно переплітається з відстоюванням національних прав: “Без свободи особистої і гуртової (національної) притуплюється дух, марніють сили, взагалі зупиняється людська культура. А найгірше з усього, це неволя слова й думки, бо вона мішає людям гуртуватися і один одного усвідомлювати” [8, с. 4–5]. Разом з М. Драгомановим цю думку висловлювали й інші відомі українські суспільно-політичні діячі, прихильники його розуміння ідеї народного суверенітету, зокрема М. Грушевський та І. Франко. Так, І. Франко у своїй праці “Свобода і автономія” зазначав, що основною метою українців у цей період повинна бути “повна політична воля і рівність кожної людської одиниці, забезпечення її людських прав, а вже на цій основі автономія національності” [12, с. 363].

У політико-правових поглядах М. Драгоманова ідея народного суверенітету посідала одне з ключових місць. Саме вона лягла в основу політичної програми реформування Російської імперії на засадах федералізму. Однак треба мати на увазі, що український мислитель доволі критично ставився до класичної доктрини народного суверенітету, яка була запропонована Ж. Ж. Руссо у XVIII ст. Будучи лібералом, він не сприймав будь-якої форми абсолютного правління, – чи то монархічного, чи республіканського. “Самодержавство народу” є таким самим небезпечним для політичної свободи, як і самодержавство монарха. Тому для Драгоманова питання про переваги тієї чи іншої форми державного правління мало другорядне значення.

М. Драгоманов передусім вірив у непорушні права людини, які є критерієм легітимності будь-якого державного правління і які визначають межі діяльності державної влади. Він вірив у непорушні права осіб та природних груп (громад, господарських товариств, національностей): “Справді вільними можуть бути тільки маленькі держави, або ліпше сказати, громади, товариства. Справді вільною спілкою може бути тільки спілка товариств” [7, с. 295]. Тобто йдеться не про суверенітет усього народу, а тільки його окремих самоврядних груп – суверенітет громади. Для нього свобода полягала у політичному та соціальному плюралізмі. Тоді як доктрина народного суверенітету, на його думку, вела до волі більшості і до створення централізованих, колективних органів. Такій централізованій волі більшості, яка часто нетерпима до прав меншості, Драгоманов протиставив систему місцевого самоврядування, завдання якої полягало у врахуванні інтересів та потреб усього народу: “Самоврядування це повинно бути представлене сходами або ж вибраними зборами, перед якими повинні бути відповідальні всі службові особи, крім суддів, становище яких

повинно бути визначене особливо” [2, с. 11]. Система самоврядування мала особливе місце у політичній доктрині Драгоманова загалом і концепції народного суверенітету зокрема.

Отже, М. Драгоманов був одним з перших українських учених, хто запропонував своє власне розуміння принципу народного суверенітету. По-перше, цей принцип набуває свого практичного втілення лише за умови, якщо він буде відображати основоположні права та свободи кожної окремо взятої людини. По-друге, принцип народного суверенітету це жодною мірою не є воля більшості, яка призводить до централізації влади і порушення прав меншості, а воля невеликих територіальних громад, яка реалізується через місцеве самоврядування. По-третє, в умовах, коли народ є поневолений і не має власної держави, боротьба за права та свободи людини тісно переплітається з відстоюванням народу свого права на національне самовизначення.

Доктрина народного суверенітету, яка була закладена у працях М. Драгоманова, знайшла своє логічне продовження у державно-правових поглядах відомого українського вченого-юриста, представника соціологічної школи права, професора Київського університету Володимира Великого Богдана Кістяківського. Учений висловлює свої погляди про народний суверенітет через призму вчення про правову (конституційну) державу. Остання на його переконання ґрунтується на основі гармонійного поєднання двох основоположних принципів – прав та свобод людини та народного суверенітету: “В правовій державі влада повинна бути організована так, щоб вона не пригнічувала особистість; у ній як окрема особистість, так і сукупність особистостей – народ, повинні бути не тільки об’єктом влади, але і її суб’єктом” [9, с. 330].

Як зазначав Б. Кістяківський, в конституційній державі влада безпосередньо пов’язана з народом, оскільки сам народ бере безпосередню участь в організації влади і створенні її органів. У конституційній державі уряд і народ не можуть протиставлятися, як щось протилежне та вороже один до одного. У той самий час вони не зливаються повністю і не уособлюють щось нероздільно існуюче. Навпаки, державна влада в конституційній державі залишається цілісною, неподільною владою і зберігає своє власне, самостійне значення та існування. Але ця влада солідарна з народом, оскільки їхні завдання та цілі одні і ті самі, їхні інтереси значною мірою спільні: “Єдність влади з народом являється завжди ціллю і основною метою будь-якого конституційного уряду” [9, с. 331].

У своїх працях Б. Кістяківський дає правове розуміння категорії народу. На його думку, народ такий самий невід’ємний елемент держави, як і влада. У правовій державі влада знаходить своє вираження у народі та його правосвідомості. Можна сказати, що в правовій державі народ є найважливішим елементом, який являє собою надзвичайно складну і багатоманітну організацію. З державно-правової точки зору народ є правовим союзом, у той час, як держава – це правовий союз народу, який знаходить своє завершення в органах влади. Народ, як правовий, відіграє в житті держави двояку роль: з одного боку, народ формує шляхом виборів вищі органи державної влади, зокрема парламент, який є органом народного представництва, а тому є суб’єктом влади. З іншого, – народ зобов’язаний підпорядковуватися наказам органів публічної влади, а тому є і об’єктом влади. Отож, як зазначає Б. Кістяківський, народ є одночасно і суб’єктом, і об’єктом влади.

Відстоюючи таку точку зору, Б. Кістяківський піддає критиці як прихильників теорії народного суверенітету Ж-Ж Руссо, які розглядали народ виключно як суб’єкт влади, так і представників консервативної теорії права Едмунда Берка, які залишали за народом лише статус підданих: “В усіх сучасних державах народ в тій чи іншій мірі залучений до влади..., більшість сучасних конституційних держав засновано на компромісі, який укладається між ідеєю народного суверенітету і традиційною формою влади, створеною ще абсолютною монархією. Як вказує Б. Кістяківський у праці “Державне право (загальне і руське)”, завдяки цьому компромісу і в сучасних конституційних монархіях народ хоча б частково являється носієм чи суб’єктом влади” [9, с. 131].

Як зазначає вчений, у конституційній державі фактично відсутнє політичне протистояння різноманітних класів та суспільних верств. Навпаки, будь-який акт у правовій державі завжди є чимось єдиним і цільним. Дії влади у такій державі не є простим вираженням думок і бажань пануючого класу, адже пануючий клас змушений іти на поступки іншим суспільним верствам – це свого роду суспільний компроміс. У будь-якому разі соціально пригнічені верстви завжди мають можливість впливати на хід державного життя, оскільки вони мають своїх представників в органах

народного представництва. Це і сприяє встановленню тієї єдності між народом і державною владою, яка характеризує конституційну державу. Отже, вчений доходить висновку, що найпростішим і природним державним утворенням є республіка з народним представництвом.

Як відомо, Б. Кістяківський прихильно ставився до ідеї соціалізму, яка була популярною на той час не лише серед широких народних мас, але і в академічному середовищі. Однак побудова такої соціалістичної держави – це лише далека перспектива, натомість конституційна держава – це та реальність, яка гарантує реалізацію принципу народного суверенітету та суб'єктивних прав особистості: “Без сумніву, що повне єднання державної влади з народом, тобто повне єднання держави як цільної соціальної організації, можливе лише у державі майбутнього, в народній чи соціалістичній державі. Остання, однак, не буде у цьому випадку створювати новий принцип, а тільки реалізує той принцип, який проголошений правовою державою” [9, с. 332].

Для реалізації принципу народного суверенітету у конституційній державі, вважав Б. Кістяківський, народ повинен стати безпосереднім та активним учасником політичного процесу через народне представництво на усіх рівнях: “Завдяки народному представництву і правилам людини та громадянина, які гарантують політичну самодіяльність як окремої особи, так і суспільних груп, вся організація правової держави має суспільний чи народний характер. Правильне і нормальне виконання державних функцій в правовій державі залежить від самодіяльності суспільства і народних мас. Без активного відношення до правового порядку і до державних інтересів, які витікають із надр самого народу, правова держава неможлива” [9, с. 333].

Б. Кістяківський також вказав на ще одну важливу умову, яка забезпечує реалізацію принципу народного суверенітету, а саме: на рівень суспільної правосвідомості: “Свого повного розвитку правова держава досягає при високому рівні правосвідомості народу і при сильно вираженому в ньому почутті відповідальності. В правовій державі відповідальність за нормальне функціонування правового порядку і державних установ лежить на самому народі” [9, с. 333].

Проблема народного суверенітету знайшла своє відображення у працях ще одного відомого українського юриста першої половини ХХ ст., представника соціологічної школи права Станіслава Дністрянського. На думку вченого, новітня конституційна держава у своїй діяльності повинна насамперед спиратися на волевиявлення своїх громадян. Народ є не лише суб'єктом права, але й творцем права, він є сувереном держави. Коли на чолі держави стоїть монарх, то він є лише одним із громадян, що з волі народу та в межах закону керує державою. Народ здійснює свою суверенність або через представницькі органи, або безпосередньо через народні збори.

Суверенні права особи та суспільства є первинними по відношенню до суверенітету держави, яка, на думку вченого, в новітню добу не є справді суверенною, як це було в період середньовіччя та Нового часу: “Нова держава не є справді суверенною; суверенним міг би бути тільки народ, коли б суверенність була провідним принципом існування нації” [5, с. 23]. С. Дністрянський заперечує тезу представників теорії юридичного позитивізму, які розглядали суверенітет як виключну ознаку держави, натомість він більше схиляється до ліберально-демократичної доктрини, основи якої Дністрянський виклав у роботі “Демократія та її майбутнє”.

Доктрина народного суверенітету С. Дністрянського сформувалася значною мірою під впливом тих демократичних перетворень, які відбулися впродовж п'ятнадцяти років існування незалежної Чехословацької Республіки, які значною мірою стали можливі завдяки моральному авторитету її президента Томаса Масарика. Аналізуючи публіцистичну роботу останнього “Нова Європа”, С. Дністрянський висловлює свою підтримку основним положенням цієї праці і, зокрема, одному з них: “... держави є для народів, їхня мета – розвиток народів. Тому демократія приймає модерний національний принцип, відкидаючи етатизм, божественність держави й династії” [3, с. 591]. Учений щиро переконаний, що майбутнє новітньої Української держави нерозривно пов'язане з тими демократичними процесами, які відбуваються в країнах Європи, але з урахуванням національних особливостей, про що переконливо доводив ще Михайло Драгоманов [3, с. 599].

Виступаючи прихильником ідеї демократії та народного суверенітету, С. Дністрянський запропонував свою інтерпретацію цієї доктрини. Так. поняття “спільної волі”, яке було запроваджене Руссо, на думку українського вченого, містило в собі багато суперечностей.

По-перше, “спільна воля” є абстрактним поняттям, яке наповнюється реальним змістом, лише об’єднавши в собі волю кожної конкретної людини, права і свободи якої є основною рушійною силою усієї людської діяльності. По-друге, “спільна воля” передбачає участь кожного окремо взятого громадянина у політичному житті держави. По-третє, для народів, позбавлених своєї державності, боротьба за народний суверенітет нерозривно пов’язана з боротьбою за національне самовизначення.

Як в своїх наукових працях, так і в конституційному проекті Західно-Української Народної Республіки, С. Дністрянський неодноразово звертається до питання прав та свобод людини. У роботі “Загальна наука права і політики” вчений запропонував таку класифікацію прав та свобод: “... свободу натуральну, особисту, політичну та економічну”, при цьому зазначаючи, що “перші 3 категорії (натуральна, особиста і політична) сконструйовані на загальноприйнятих конституційних принципах” [4, с. 337].

Так, в проекті конституції ЗУНР С. Дністрянський особливу увагу приділяє тим правам та свободам, які називає “натуральними та особистими”. Принципово важливим у цьому контексті є наявність положення про те, що “Кожна людина вільна від природи. Рабство або кріпацтво та здійснення влади, що ґрунтується на них, не дозволяється” [11, с. 161]. Враховуючи це положення, логічним та обґрунтованим є виклад положень про недоторканість особи, недоторканість житла, свободу поселення і пересування, таємницю особистого життя, а також свободу совісті та свободу наукової творчості.

Блок політичних прав та свобод представлений положеннями про свободу зборів, правом на створення (об’єднання) громадських спілок, правом на подання петицій, свободою думки і слова, виборчим правом громадян. Політичні права є дієвим механізмом реалізації особистих прав та свобод людини, адже лише в організований спосіб громадяни здатні відстояти свої права перед публічною владою.

Широко представлений у проекті Конституції ЗУНР блок економічних питань. В основу економічної свободи людини покладено право приватної власності. Однак приватна власність: “... це не необмежена влада особи над річчю, це тільки правна приналежність з метою заспокоєння економічних потреб поодиноких осіб. Як така, вона мусить підлягати обмеженням з огляду на загальне добро” [5, с. 29].

Вслід за Р. Ієрінгом, автором праці “Боротьба за право”, яка мала неабиякий вплив на українських юристів того часу, С. Дністрянський вказує на те, що народ є творцем свого права, адже за свої права необхідно боротися: “Сам народ творив собі право – так він зрозумів правду в суспільному житті, так він зрозумів ідею справедливості” [5, с. 19]. Тому відродження права “як народної правди” є основним завданням нової конституційної держави. Традиції та звичаї народу, або “дух народу”, висловлюючись термінологією представників історичної школи права, повинен лежати в основі законів, що діють у державі, а органи державної влади повинні враховувати це в процесі законотворчості.

Такою ж є і природа конституції, адже лише той основний закон держави, який тісно пов’язаний з ментальністю народу, має майбутнє, лише він може бути сприйнятий народом та має усі підстави стати справжнім регулятором важливих суспільних відносин: “В конституції сам народ становить своє право, свою державу. Він може хотіти лише такого права і лише такого державного ладу, який відповідає його народній вдачі, що протягом літ проявляється в його суспільному житті, коротко кажучи: в його народній історії, в його народних традиціях. Конституція, що не числилась би з історичною основою життя цілого народу, не може бути ніколи тривка...” [6, с. 235].

Колективна воля народу, про яку вказує Ж. Руссо, може бути реалізована лише через місцеве самоврядування, розвиток територіальної громади. Колективна воля, про яку пише французький мислитель, на думку С. Дністрянського, межує з принципом централізації влади. Натомість справжнім є суверенітет народу, що ґрунтується на децентралізації. Тому для С. Дністрянського близькішими були погляди іншого французького вченого, засновника солідаристської теорії права Л. Дюгі. Неабиякий вплив у цьому питанні на С. Дністрянського мав також і Михайло Драгоманов, і його вчення про громадівський рух. В умовах новітньої держави, як зазначає С. Дністрянський,

все більшого розвитку набуває громадянське суспільство, інститути якого, а саме – господарські та професійні товариства, поступово переймають окремі функції держави: “Під впливом політичної свободи розвинули товариства, стоварищення й дуже розгалужене громадське життя. Прикмету загального виборчого права заступлено спеціальними громадськими та приватними інтересами найширших верств населення. Ці товариства й корпорації почали в рамках власної автономії сповнювати дуже важливі завдання державної спільноти, та перебравши організаційні форми, подібні до держави, відіграли й відіграють постійно рішучу роль у судбі суспільства” [5, с. 28].

І нарешті, зазначає С. Дністрянський, боротьба за суверенні права народу, який є поневолений, відбувається одночасно як за особисті права та свободи, так і за національний суверенітет. Кожен народ має право на самовизначення, тобто має право вибору: чи залишатися в межах існуючої держави на правах автономії, чи відроджувати свою власну державу у межах історично сформованої “національної території”. У цьому контексті відбувається постійна боротьба між народом та державою, яка повинна завершитися примиренням, в основу якого будуть покладені інтереси народу: “Боротьба між народом та державою мусить завершитися, так як закінчилися релігійні війни, несучи свободу віросповідання; самовизначення народів повинно примирити народ з державою. Не держава є самоціллю, тільки народ; держава має служити цілям народу, вона має бути видимим знаком народної спільноти – правовою організацією народу” [5, с. 15].

Висновки. Отже, в українській правовій думці кінця XIX – першої чверті XX ст. була сформована власна доктрина народного суверенітету, яка частково відрізнялася від класичної теорії народного суверенітету Ж. Ж. Руссо. В основу цієї доктрини були покладені напрацювання як відомих європейських вчених – Р. Ієрінга, Г. Єллінека, Л. Дюгі, так і погляди вітчизняних мислителів, зокрема, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, С. Дністрянського. Суть цієї доктрини зводилася до того, що народ є не лише суб’єктом, але й творцем права, і лише він наділений реальним правом на суверенітет. Однак це право не є абсолютним, воно, по-перше, не може порушувати основоположні права та свободи людини; по-друге, воно може бути реалізоване лише через інститути громадянського суспільства та органи місцевого самоврядування; по-третє, його основою повинні стати традиції та звичаї народу, його історична самобутність та ментальність.

1. Андрусак Т. *Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини)* / Т. Андрусак. – Львів: Світ, 1998. – 192 с. 2. “Вільна спілка” – “Вольний союз”. *Спроба української політико-соціальної програми: Збір та пояснення Михайла Драгоманова* // Драгоманівський збірник “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Львів: Світ, 1996. – С. 7–73. 3. Дністрянський С. *Демократія та її майбутнє* / С. Дністрянський // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 4. – К.: Юридична книга, 2003. – С. 590 – 599. 4. Дністрянський С. *Загальна наука права і політики* / С. Дністрянський. – Прага: Наклад українського університету в Празі, 1923. – 380 с. 5. Дністрянський С. *Нова держава* / С. Дністрянський. – Львів: Видавництво “Українського скитальця”, 1923. – 30 с. 6. Дністрянський С. *Нові проекти українських конституцій* / С. Дністрянський // Воля. – Т. 6, Ч. 5. – 1920. – С. 180 – 241. 7. Драгоманов М. *Вибране* (“мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М. Драгоманов. – К.: Либідь, 1991. – 688 с. 8. Драгоманов М. *Історія політичних думок* / М. Драгоманов. – Яворів: Самоосвіта, 1933. – 56 с. 9. Кістяковський Б. А. *Філософія и социология права.* – СПб.: РГХИ, 1999. – 800 с. 10. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: у 2-х т.* – Т. 1 / І. Лисяк-Рудницький – К: Вид-во “Основи”, 1994. – 554 с. 11. Стецюк П. *Станіслав Дністрянський як конституціоналіст* / П. Стецюк. – Львів, 1999. – 232 с. 12. Франко І. Я. *Свобода і автономія* / І. Я. Франко // Антологія української юридичної думки: в 6 т. / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (гол.) та ін. – Т. 4. – К.: Юридична книга, 2003. – С. 353–363.